

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
57. szám KIADVÁNYAI 57. szám

1052/59

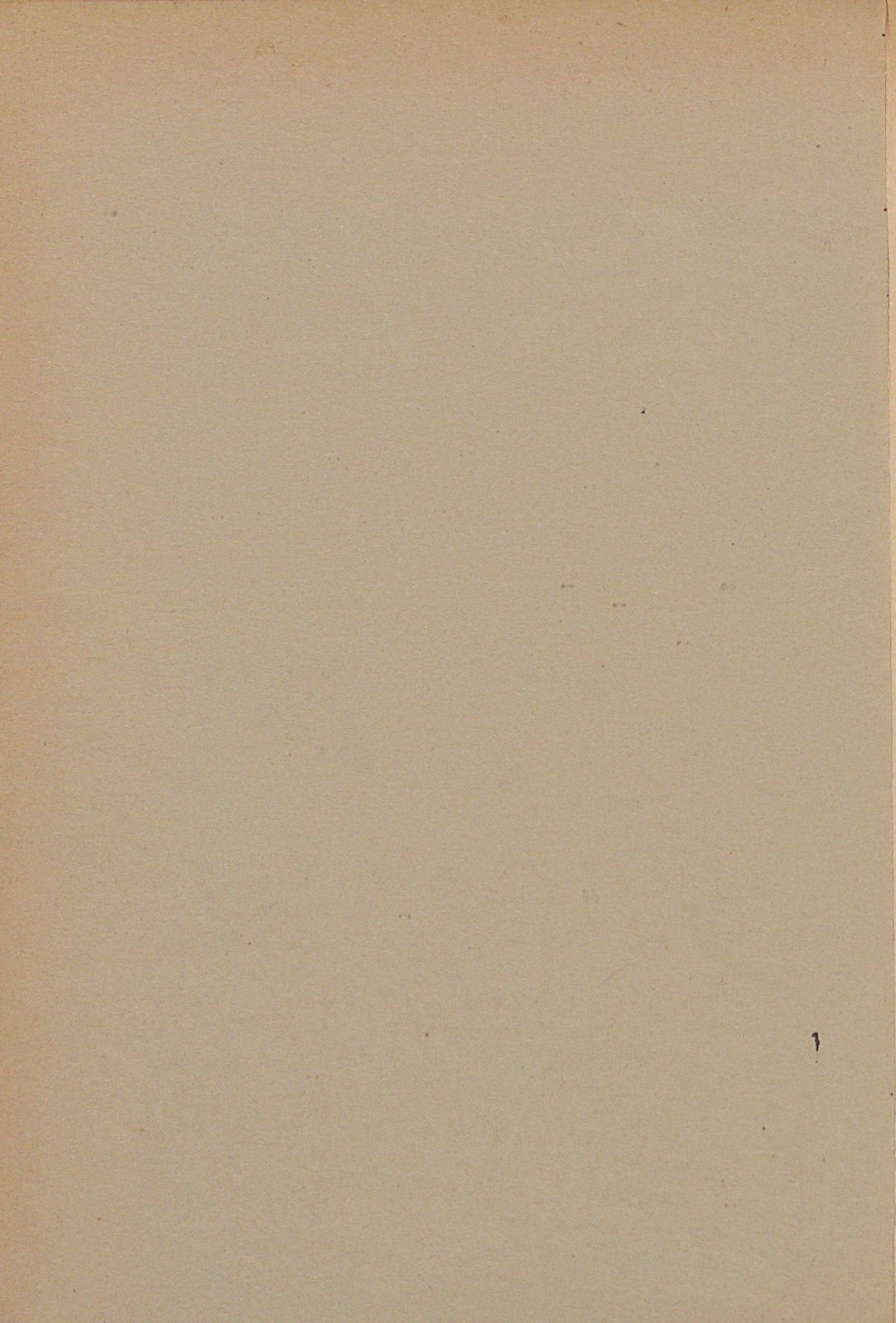
KÖZNYELVI KIEJTÉSÜNK

ÍRTA
NAGY J. BÉLA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 4 1

Ára: —40 P

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
57. szám KIADVÁNYAI 57. szám

1052159

KÖZNYELVI KIEJTÉSÜNK

ÍRTA
NAGY J. BÉLA

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 4 1

S.

016561²

*A M. Tud. Akadémia I. osztályának 1941. február 3-i ülésén
felolvasott levelező tagsági székfoglaló értekezés.*

A köznyelv fogalmát úgy szokás meghatározni, hogy a köznyelv valamely nyelvnek az a rétege vagy talán inkább formája, amelyen az illető nyelvű közösségnek művelt tagjai beszélnek. Ha ezt a közkeletű meghatározást elfogadva részletesen le akarjuk írni a magyar köznyelvet, nyilván úgy kell eljárunk, hogy megfigyeljük a művelt magyarság beszédét és összegyűjtjük azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek elég általánosan el vannak terjedve ebben a nyelvi alakulatban. Megkísérlem ilyen megfigyelések, régibb és újabb, de nem rendszeres, csak töredékes megfigyelések csoportosítását a magyar köznyelvnek nem egész körére, csupán egy kisebb területre, mai köznyelvi kiejtésünkre nézve.

Ismeretes dolog, hogy a köznyelv és vele együtt a köznyelvi kiejtés sehol sem tökéletesen egységes, azért a helyes kiejtés szabályait épúgy könyvbe lehet és könyvbe is szokták foglalni, mint a helyesírás szabályait.¹ A magyar kiejtésben sincs teljes egység; GOMBOCZ ZOLTÁN dunántúli köznyelvről is beszél (MTörtNy. Hangtan 32). Talán legjobban feltűnik itt minden megfigyelőnek az a kettősség, amely a rövid *e* hangok kiejtésében nyilvánul. Némelyek csak egyféle ilyen hangot ejtenek, a nyílt *e*-t; mások a szavaknak meghatározott helyein zárt *ĕ*-vel váltogatják ezt a nyílt *e*-t. Arany Jánosnak egyik verssora az ező kiejtésűek ajkán így hangzik: *Szeretem a reg-*

¹ Vö. THEODOR SIEBS, Deutsche Bühnenaussprache, Hochsprache. Köln, 1930.¹⁵ — THEODOR SIEBS, Rundfunkaussprache. Berlin, 1931. — SCHWARTZ ELEMÉR, A német köznyelv és helyes kiejtése. Budapest, 1940. — PH. MARTINON, Comment on prononce le français.

gelt; akik pedig ező kiejtéssel beszélnek, így mondják ugyan-
ezt a verssort: *Szeretém a réggelt*. Melyik mármost a köz-
nyelvi kiejtés a kettő közül? Úgy vélem, mind a kettőt el
kell fogadnunk köznyelvi kiejtésnek, tehát azt kell mondanunk,
hogy a magyar köznyelvnek két változata van: az egyik ező,
a másik ező.

A nyelvészek nem mindannyian vallják ezt a felfogást.
Voltak és vannak közöttük olyanok, akik csak az egyik válto-
zatot ismerik el köznyelvi kiejtésnek, s ebben az állásfoglalás-
ban saját kiejtésüknek is lehet öntudatlanul is valami része.
A Nyelvőrnek egy régi évfolyamában például azt olvassuk,
hogy az óbudai születésű FINÁLY HENRIK szerint a zárt *ē*
„csak tájszólási jelenség“, a veszprémi SIMONYI ZSIGMOND
meg az ezésről mondja azt, hogy „épen ez tájszólás, nem
pedig a két hangnak [t. i. a nyílt *e*-nek és a zárt *ē*-nek] meg-
különböztetése“ (Nyr. XVI, 356, 358). Azt hiszem, mind a két
állítást egyoldalúnak kell tartanunk, mert sem a szülőhelye
szerint bizonyára *ē*-vel beszélő Arany Jánostól nem lehet meg-
tagadni azt, hogy köznyelven beszélt, sem pedig az *e*-vel
beszélő, kőozsvári Gyulai Páltól.

Legtúlzóbban SZARVAS GÁBOR ítéli meg ezt a kérdést.
Annyira túlzó, hogy már igazságtalan, mert épenséggel hibás-
nak bélyegzi az ező kiejtést. Ilyen állításokat kockáztat meg:
A menték, mēnték, mēntek és a *vētettek, vētettek, vetettek*
helyett „a művelt *mentek*, valamint a . . . *vetettek* tulajdonkép
nem is magyar szók“ (Nyr. II, 100). „ . . . viszásság, meg-
bocsáthatatlan vétség így beszélni: vizen jár, pénzhez jut
[e helyett: *vizēn jár, pénzhez jut*]“ (uo. 101). Máskor pedig az
e—ē kérdéséről szólva úgy nyilatkozik, hogy az volna a helyes,
„ha az irodalmi nyelv az *e* tekintetben elfajult tiszai táj-
nyelvre nem támaszkodnék, hanem elfogadná a nagy magyar-
ság kiejtését s a lényeges *ē* hangot nem csak írásába, hanem
beszédébe is fölvenné“ (Nyr. III, 275).

SZINNYEI JÓZSEF németül írt nyelvтанában megmagyaráz-
ván a nyílt *e* és a zárt *ē* közötti különbséget, jegyzetben ezt
füzi hozzá: „Ein Teil der Mundartgebiete hat diesen Unter-
schied eingebüßt, indem an Stelle des geschlossenen *e* [*e*] das
offene *e* [*ä*] getreten ist. Diese mundartliche Eigenheit erscheint
auch in der Aussprache vieler Gebildeten; so hört man z. B.
anstatt [te, ment, tehát, näkem] oft auch [tä, mänt, tähät,
näkä]“ (Ungarische Sprachlehre. Sammlung Göschen 8. 1.).

GOMBOCZ ZOLTÁN a magyar köznyelv magánhangzói közé
sorozza a zárt *ē*-t, sőt azt is mondja, hogy „az irodalmi nyelv
ē-ző“ (MTörtNy. Hangtan 29, 80), noha kétségtelen, hogy az
írott magyar nyelv ező, mert helyesírásunk nem jelöli a zárt *ē*-t.

HORGER ANTAL szintén köznyelvi hangrendszerünkbe tar-
tozónak vallja a zárt *ē*-t (Általános fonetika 83—4, A magyar
nyelvjárások 30, 66, 68).

TOLNAI VILMOS ma már csak szűk körre szorítkozó táj-
szólási sajtáságnak minősíti az észét: „A Helyesírási Bizott-
ság . . . elhagyja az *é* betűt, mivel hangja csak kis területen
él mint valóságos tájejtés, az ország egy részében ő szorította
ki, s a magyarság többségének beszédéből, sajnos, elenyészett“
(NyK. L, 462). Hasonlóan már előbb is: „Ezért lehet sajnálni,
hogy mai köznyelvünknek csak két *e*-hangja van [t. i. a rövid
nyílt *e* s a hosszú zárt *é*], míg a régi s a népnyelvben a zárt
é is részt kért és változatossá tette a hangzást. Szerencsére
az elenyészett zárt *é* helyét a még eltérőbb ő foglalta el (*pér*:
pör, *féllette*: *fölötte*)“ (MNy. XVII, 31).

LAZICZIUS GYULA a mai irodalmi nyelv és köznyelv
magánhangzórendszerébe nem veszi föl a zárt *é*-t, mert „Az
irodalmi nyelv nem különbözteti meg ezt a hangot“. „A köz-
nyelv az irodalmi nyelvhez igazodik az *e* [t. i. a zárt *é*] tekin-
tetében. Általában nem használja fonémként, bár a köznyelvi
e ejtés nem minősíthető provincializmusnak. Az *e* fonológiai
pusztulásáról a magyarban még korai volna beszélni, bizonyos
azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban
van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében kere-
sendő“ (Bevezetés a fonológiába 38, 39, 50).

Annyit mindenkinek el kell ismernie, hogy a kétféle
kiejtés közül az *ező* nem olyan változatos, mert egy hanggal
szegényebb, mint a másik kiejtésváltozat. Nyelvünkben úgyis
nagyon gyakoriak az *e* hangok, és ha ezeket mind egyformán,
nyíltan ejtjük, könnyen egyhangúság származik belőle. *Ne
menjetekek el, gyerekek!* — ebben a rövidke mondatban az *ező*
kiejtés szerint mind a nyolc magánhangzó egyforma: *e—e—e—
e—e—e—e—e*. Enyhül a kiejtés egyhangúsága, változatosabb,
tehát kellemesebb hangzású a mondat, ha *ező* kiejtéssel mond-
juk: *Nē mēnjetēk el, gyērēkēk!* Most így oszlik meg benne a
nyolc magánhangzó: *ē—ē—e—ē—e—e—ē—ē*, vagyis három
nyílt *e* keveredik öt zárt *é*-vel.

Továbbá az észés nemcsak változatosabbá teszi a kiejtést,
hanem sokszor értelmi különbséget is teremt a szavak között:
mást jelenthet a szó, ha nyílt *e*-vel mondjuk, mást, ha zárt
é-vel ejtjük ki. Aki ész kiejtéssel beszél, az a mutató név-
mást nyílt *e*-vel mondja, a kérdő szócskát pedig zárt *é*-vel:
„*E* baj baj-*é* igazán?“ A *nesze* indulatszónak rövidebb válto-
zatában nyílt *e* van: *ne*, a *nē* tiltó szócskában pedig zárt *é*;
vagyis a kínálás — persze népies hangulatú kínálás — így
hangzik: „*Ne*, egyél!“ — a tiltás pedig így: „*Nē* egyél!“
A nyílt *e*-vel mondott *szeg* szó ige („kenyeret *szeg*“, *eskü-
szegő*), a zárt *é*-vel mondott *szég* pedig főnév (ész kiejtéssel:
szög). Ha nyílt *e*-vel mondjuk a *vesz* (másképp: *vész*) igét,
akkor a főnévi igeneve: *veszni*, ha azonban zárt *é*-vel mondjuk:
vész, akkor ez a főnévi igenév tartozik hozzá: *vēmi*. Az ész
kiejtés tehát ilyen különbséget tesz: „kárba *vesz* valami“,

„bérbe vész valamit“; „mégvesz a kutya“, „majd mégvész az Isten hidege“. Petőfi azt írta a Kutyakaparóról, hogy „Pózna végén abraonc a cégére“, s a cégérrel „összevesz | A szellő“. Ez az *összevesz* az *ész* kiejtésben más, mint ha azt mondjuk valakiről, hogy a vásárban mindent *összevész* (azaz: 'összevásárol').¹

Pusztza tőszóban nem gyakori a kétféle kiejtéssel párosult kétféle jelentés. Ilyen értelmi különbözést főképp akkor találunk nagyobb számban, ha figyelembe vesszük a képzős és a ragos alakokat is. Más a *szegék*, más a *szégek*: „kenyeret *szegék*“, „*szégek* vannak a falban“. Más a *szegém*, *szegéd*, más a *szégem*, *széged*: „szavamat meg nem *szegém*“, „*szégem* nincs“. A *szeget* műveltető ige: „törvényt *szeget* valakivel“, a *szeget* pedig tárgyragos főnév: „*szeget* ütött a fejembe“. A *szegeték* műveltető igealak, a *szégeték* birtokos személyragos főnév: „kenyeret *szegeték*“, „van-e *szégeték*?“. *Eszém*, *eszéd*, *eszünk*: ezek az *ész* főnévnek birtokos személyragos alakjai, *észém*, *észéd*, *észünk*: ezek pedig az *észik* ige ragozásából való alakok. Egy trefás mesében ezt mondja az egyik szereplő: „Van *eszém*, nem *észém*.“ A *légy* főnévnek ilyen alakjai vannak: *legyek*, *legyünk*, *legyeték*; a *lész* igének pedig ilyenek: *légyek*, *legyünk*, *legyeték*. „Kutya *legyek*!“ — ez a bosszankodó felkiáltás a legyeknek szól. „Kutya *légyek*, ha meg nem teszem!“ — ezt pedig saját magát a ragóra érti, aki mondja. A *levél* főnévben nyílt *e* van, a *lész* igének régies elbeszélő múltjában pedig zárt *é*: *lévél*. A *leve* a *lé* főnévnek birtokos személyragos alakja, a *leve* pedig megint a *lész* igének elbeszélő múltbeli egyes harmadik személye. Hasonló különbség van a *teve* főnév és a *tész* ige alakjai között: *teve*, *tevék*, *tevénk*, *tevétek* és *tëve*, *tévék*, *tévénk*, *tévéték*.

Az *ész* kiejtés a vidékről azt mondja, hogy *hëgyes*, kardról, tőrről, késről, ollóról, tőről pedig azt, hogy *hëgyës*. Értelemmódosítással járó kiejtésbeli különbözés az is, hogy a mód- és állapothatározó (számállapothatározó) ragjában nyílt *e* van (középfokú melléknévekében mindig), a helyhatározó vagy képes helyhatározó ragban pedig zárt *é*: „*Épen* maradt“ ('ép állapotban'). „Az *épën* is lehet hibát találni“ ('az ép emberen, állaton, tárgyon'). „*Készen* találta.“ „Könnyű a *készën* nevetni.“ A *készen* állapothatározó, a *készën* képes helyhatározó. Mind a kétféle határozó együtt van ebben a mondatban: „Valami *egészen* különös hangulat uralkodik az *egészën*.“ „*Gyöngébben* volt összekötve“ ('gyöngébb módon'). „A *gyöngébbën* nem nagy dicsőség diadalt aratni“ ('a gyöngébb félen'). Tehát a *szëbben*

¹ Még pontosabb vizsgálatra szorulna, hogy általános-e az *ész* kiejtésben a *të* alanyeset és a *te* szólító eset megkülönböztetése, az *élg* melléknév és az *élg* igekötős ige kétféle kiejtése. Emez talán nem általános, mert az EtSz. a melléknévnek *ész* változatát teszi meg címszónak.

szóalak a *hogyan?* kérdésre felel, a *szébbén* pedig a *hol? min? melyiken?* kérdésre. Mélyhangú szavakban *a* felel meg a nyílt *e*-nek, *o* a zárt *ö*-nek: „*Hatalmasan* (vagy *hatalmasabban*) ki van fejlődve.“ „Nehéz erőt venni a *hatalmason* (vagy a *hatalmasabban*).“ „*Hányan* voltak?“ „*Négyen*.“ „*Hányon* volt bunda?“ „*Négyen*.“ Mivel pedig helyesírásunk nem tesz különbséget a nyílt *e* és a zárt *ö* között, tanakodni lehet rajta, mit jelent az egyik szó Arany Jánosnak A tölgyek alatt című költeményében: „Felhők szeme rebben: | Haza sietek, | Jobb ott, *melegebben*, | Ki vén, ki beteg.“ Vajjon így értette-e a költő: Jobb ott, *melegebben* (azaz: 'melegebb állapotban' annak), ki vén, ki beteg; vagy talán így gondolta: Jobb ott, *melegebben* (azaz: 'melegebb helyen' annak), ki vén, ki beteg? Lehr Albert helyhatározónak fogja fel, és alkalmasint igaza van, de teljes világosság csak a költő éző kiejtéséből derülne erre a sorra, mert az éző kiejtést követő helyesírásban egyforma a kétféle határozó (MNy. II, 412—3).

Egyforma még sok más olyan nyelvi alak is, amely az éző kiejtésben nem egyforma, pl. *fejek* (többesszámú főnév) és *fejék* (ige), *nyél*: *nyelek* és *nyel*: *nyelék*, *szél*: *szelek* és *szel*: *szelék*; *lötték* és *lötték*: „a *lötték* ismét orosz alattvalók *lötték*“; *fejem* (főnév) és *fejem* (ige), *nyeled* és *nyeléd*. „Nem értém, miért aggódol *értém*.“ „Arannyal, | Ezüsttel | Megfizetek *érted*.“ „*Értéd*, mit mondok?“ „Mindent megtesznek *érteték*, ha *érteték* a nyelvükön.“ „*Vesztém* érzem.“ „Nem *veszttem* meg.“ „*Veszteték* érzitek?“ „Min *veszteték* össze?“

Az igeragozás különféle alakjai szintén különbözhetnek egymástól ilyen módon. A múlt idő nyílt *e*-vel hangzik, a jelen idő pedig zárt *ö*-vel az effélékben: „Egykor ők *kérték*, most meg ti *kérték*.“ „Azok már *megjelénték* és várják, hogy ti is *megjelénték*.“ „Kit *kerestek* a poroszlók a Getszemáni kertben? Jézust.“ „Jézus pedig . . . mondá nekik: Kit *keresték*?“ Hasonló kiejtésbeli eltérés van az ilyen igék alakjai között: *kel* és *kelt*, *fej* és *fejt*, *kísér* és *kísért*: „Én ma korán *keltem*.“ „Holnap őt is korán *keltém*.“ „*Mégfejtem* (vagy *mégfejted*) a tehenet.“ „*Mégfejtem* (vagy *mégfejted*) a rejtvényt.“ „Zongorán *kisértem* (vagy *kisérted*).“ „Nem *kisértém* (vagy *kisérted*) tovább.“ Más a *vesztek*, más a *veszték*, más a *vésztek*: „Az utasok a tengerbe *vesztek*.“ Ez a *vesz* (*vész*) ige. — „Én mindig csak *veszték*.“ Ez a *veszt* ige. — „Kit *vésztek* magatok mellé?“ Ez a *vész* ige.

Bontatok és *bontotok*: a mélyhangú műveltető igéknek és cselekvő igéknek ezt a hangzásbeli eltérését az éző kiejtés kiterjeszti a hasonló magashangú igékre is és más-más jelentést fűz az ilyen igealakokhoz: *hinteték* és *hintették*, *festeték* és *festették*, mint ahogy mást-mást jelentenek a következők is: *gyűjteték* és *gyűjtötök*, *tölteték* és *töltötök*. Az idetartozó igéknek múlt idejében — egyetlenny alak híján — végig meg-

van ez a különbség mind a két számban és minden személyben, az alanyi ragozásban is, a tárgyasan is, tehát — *-at, -et* lévén a műveltető képző — nyílt *e*-vel hangzanak a műveltető alakok, a megfelelő szótagban pedig zárt *ē*-vel a cselekvők:

{ *rejtettem, rejtettél,¹ rejtettünk, rejtettetek, rejtettek; rejtettelek;*
 { *rejtettem, rejtettél,¹ rejtettünk, rejtettetek, rejtettek; rejtettelek;*

{ *rejtetem, rejtetted, rejtette, rejtettük, rejtettétek, rejtették;*
 { *rejtettem, rejtettéd, rejtette, rejtettük, rejtettétek, rejtették;*

mint ahogy hangalak és jelentés dolgában egyaránt különböznek egymástól ezek is: *gyűjtettem* és *gyűjtöttem, hajtattam* és *hajtottam* stb. E szerint ha az ező kiejtéssel beszélő ember azt mondja valamire, hogy *befestettem*, akkor ez műveltető ige, és úgy kell érteni, hogy mással *festette be* az illető. Ha pedig azt mondja, hogy *befestöttem*, akkor ez cselekvő ige, s azt jelenti, hogy ő maga *festette be*. *Sejtette* és *sejtette, megértette* és *megértette*: ezek az alakpárok az ező kiejtésben egyformán hangzanak, helyesírásunk sem különbözteti meg őket egymástól: *sejtette, megértette*. Minthogy azonban olyan fontos értelmi különbség van köztük, mint a *gyűjtötte* és a *gyűjtette* között vagy a *meztartotta* és a *meztartatta* között, sokan úgy segítenek magukon, hogy inkább helyesírási hibát követnek el, mégis kifejezik az élenken érzett, de az ező kiejtéshez alkalmazkodó helyesírásunkban ki nem fejeződő értelmi különbséget, tehát így írják az efféle műveltető alakokat: *sejtette, megértette*.

A *vetettem, vetéttél* stb. a *vet* igének múlt ideje, a *vetetem, vetéttél* stb. pedig a *vész* ige *vetet* műveltető alakjának múlt ideje. Nem mindegy tehát, hogy búzáat *vetettem-e* vagy búzáat *vetettem*. Az utóbbit így is mondhatjuk: *vetettem*. A *vetettem* megint más: a *vét* cselekvő igének múlt ideje. Mászt jelent az, hogy valaki *mégvetette* a könyvet; mászt az, hogy *mégvetette*. *Vetették, vetettek* és *vetették*: ez is három különféle igealak. A *vet* igehez tartozó *vetették* olyan múlt idő, mint a *szántottak*; a *vetet* igehez tartozó *vetettek* és *vetették* pedig olyan múlt idő és jelen idő, mint az *itattak* és az *itattok*. Más-más jelentés fűződik ezekhez is: *vetteték* és *vetették*. A *vetteték* a *vet* ige *vettet* műveltető alakjának jelentő mód jelen időbeli egyes első személye, a *vetették* pedig a *vész* ige múlt idejének többes második személye.

„Nincs *terēm*“ az ező kiejtésben azt jelenti, hogy 'nincs szoba', „nincs *terem*“ pedig azt, hogy 'nincs számomra tér'. A *termet* ugyanaz, ami a német 'Wuchs, Statur, Gestalt' („daliás *termet*“), a *termēt* pedig a *terēm* főnévnek tárgyragos alakja („kinyitják a *termēt*“). A *termeték* a *termet* főnévnek

¹ Az egyes harmadik személyben nincs meg ez a párhuzamosság: *rejtett* és *rejtött*.

többese, a *terméték* pedig a *terem* főnévnek birtokos személyragos alakja („a ti *terméték*“). „*Mindennek* te vagy az oka“ azt jelenti, hogy '*ennek mindnek* te vagy az oka, *mind ez* a te bűnöd'; „*mindénnek* te vagy az oka“ pedig azt, hogy '*mind én* bajnak te vagy az oka'. Az ező kiejtésben úgy különböztetik meg a második szótól az elsőt, az összetett szót, hogy egy kis szünetet tartanak tagjai között, írásban pedig gyakran kötőjelet tesznek közéjük: „*Mind-ennek* te vagy az oka.“

Még folytatni lehetne a példákat, de ennyiből is látszik, hogy az ező kiejtésben jóval több a száma azoknak a nyelvi alakoknak, amelyek hangzás dolgában nem különböznek egymástól, holott az ész megkülönbözteti őket. A beszédbeli kapcsolatból azonban rendszerint az ező kiejtésben is kiderül, hogy mikor melyik nyelvi alakot kell érteni. Másfelől az ész kiejtésben is elég bőven maradnak még egyező hangzású alakok, pl. a *terem* szó nemcsak főnév lehet, hanem ige is: „szép *terem*“ és „szépen *terem*“, valamint a jelenidejű műveltető igealak: (én) *lépteték* és a múltidejű cselekvő igealak: (ti) *lépteték* époly egyforma a kiejtésben, mint ezek: (én) *vágtatok* és (ti) *vágtatok*. A *veszték* lehet a *veszt* igének jelen ideje („Én mindig *veszték*“) és a *vesz* (*vész*) igének múlt ideje („Ti is a vízbe *veszték*“) stb.

Az ész nagyjában egységes ugyan, de azért teljes egység nincsen benne. Inkább tőszókban vannak tájanként eltérések, képzők, ragok, jelek alakjában ritkán.¹ Az egyik ész *deci*-t mond, a másik *děci*-t, az egyik *Debrecn*-t, a másik *Děbręc*-t, az egyik *Eger*-t, a másik *Egēr*-t, az egyik *fest*, a másik *řest*; az egyik így beszél: „*nem řecske*“, „Isten *měnts!*“, a másik így: „*nēm řecske*“, „Isten *ments!*“;² az egyik így: *szēmek*, *szēmet*, *szēmem*, *szēmes*, a másik így: *szēmők*, *szēmēt*, *szēmēm*, *szēmēs* stb. Ha tehát valaki meg akarná írni a magyar köznyelvi kiejtés szótárát vagy kézikönyvét, az ező kiejtés nem okozna neki semmi gondot, de az ész jelölése sok munkával és fejtöréssel járna, mert — sajnos — nem ismerjük elég pontosan nyelvünknek mai állapotát, nincsenek megbízható adataink arról, hogy melyik kiejtésváltozat mennyire van elterjedve.

Azt sem tudjuk megmondani még körülbelül sem, hányan lehetnek az ezők, hányan az észök. SIMONYI azt írja 1887-ben, hogy hat millió magyar közül négy millió beszél *ē*-vel, egy millió *e*-vel, egy millió pedig *ö*-vel (Nyr. XVI, 358). Ezek a számadatok bizonyára a nyelvjárás-területek figyelembevételén ala-

¹ Vö. VADNAI RUDOLF, Nyelvünk' hangolvasásáról 6—9.

² A *ment* igének *e* nem egységes kiejtése miatt nem hivatkoztam arra, hogy a *mentek* szóalaknak négyféle kiejtése is lehet és ugyanannyi jelentése: (én) *menték* vkit v. vmit, (ők) *mentek* (azaz: *mentesek*) vmitől, (ti) *mēnték* v' hová, (ők) *mēntek* v' hová.

pulnak, de kétségkívül nagyon hozzávetőlegesek s a mai állapotot semmiesetre sem mutathatják híven, már csak a magyarság létszámában azóta beállott gyarapodás miatt sem. Ha pontos adatokat akarnánk kapni, egyénenként kellene megfigyelni az embereket, ez pedig lehetetlen. Bonyolítja a kérdést az, hogy akik gyermekkorukban ész kiejtéssel tanulnak meg beszélni, életüknek későbbi szakaszában igen gyakran áttérnek az ész kiejtésre. Valósággal lekopik beszédjükéről az ész. Az emberre ugyanis hat a környezete: alkalmazkodni szoktunk azokhoz, akiknek körében élünk; rendszerint hozzájuk idomulunk minden dologban, beszédünk módjában, kiejtésünkben is. Főképp gyermekek, általában fiatalok hagyják el könnyen az észet, ha ész környezetbe kerülnek; idősebb emberek a megszokás erejénél fogva jobban ellenállnak a kiejtés megváltozásának. De nem mindenki cserél így kiejtést még a fiatalok közül sem. Beöthy Zsolt Komáromban töltötte gyermekéveit, ott tanult meg beszélni, és bár gimnazista korában visszatért Pestre, ész kiejtésű maradt élete végéig. Legtöbben azonban lassan-lassan elhagyogatják az észet, ha mindig olyanok közt forgolódnak, akik *e*-vel beszélnek. Némelyek beszédében — rendszerint hosszabb idő alatt — teljesen végbemegy ez a kiejtésváltás, másokéban pedig megmarad a korábbi észnek egy-két nyoma. A rádióban sok felolvasón meg lehet figyelni, hogy általában *e*-vel beszél ugyan, de egy-egy szóban megőrizte egykori ész kiejtését, pl. még *egy*-et mond és *még*-et, nem *egy*-et és *meg*-et. Az ilyeneket már nem lehetne a kiejtésre is kiterjedő képzelt népszámlálásban az észök közé számítani. Valójában tehát három csoportba kellene beosztani az embereket az ész, ész szemponjtájából: vannak észök, vannak észök, és vannak olyanok, akik valamikor észök voltak, még nem teljesen észök, de kisebb-nagyobb mértékben már átpártoltak az észök táborába.

Ha a köznyelvi kiejtésről van szó, az is érdekel bennünket, hogyan oszlik meg az ész és az ész között a nép beszéde s a műveltek beszéde. Hogy a művelt emberek közül hány beszél *e*-vel, hány *é*-vel, azt senki sem tudná megmondani; a nép fiainak jókora része azonban — a nyelvjárási térképekből ítélve — bizonyára az észökhöz tartozik. Ezért némelyek talán hajlandók is volnának az észet inkább falusi kiejtésnek minősíteni, az észet pedig a városi kiejtés jellemző sajátosságának tartani. Ámde vannak olyan vidékek, ahol a parasztság is *e*-vel beszél, másrészt ész tájakon a városi lakosság is ész kiejtésű, hacsak nem más vidékről származott oda. Mindazáltal bizonyos, hogy a városi emberek között igen számosan beszélnek *e*-vel. Minthogy pedig városban nagyobb a műveltség, mint falun, az ész kiejtést sokan finomabbnak, műveltebbnek gondolják és szívesen felcserélik vele saját ész kiejtésüket.

Ez a kiejtéscsere nem is valami nehéz, mert az *ē*-vel beszélőnek nem kell mást tennie, csak mindenütt nyílt *e*-t mondania eredeti kiejtésének zárt *ē* hangjai helyett. Csak el kell hagynia régi beszédbeli szokását, el kell felejtenie azt, amit már tud, hogy hol van helyén a kiejtésben a zárt *ē*. Aki azonban az ezésről akarna áttérni az *özés*re, annak nemcsak meglévő kiejtésbeli megszokását kellene leküzdenie, hanem új dolgot is kellene tanulnia, mégpedig nem könnyű dolgot: azt, hogy mikor mondhat zárt *ē*-t beszéd közben. Ámde ezt csak gyermekkorában tanulhatja meg az ember. Az *özést* rendszerint nemcsak más anyanyelvűek nem tudják megtanulni, hanem azok a magyarok sem, akik *öző* kiejtéssel beszélnek gyermekkoruktól fogva. Ezért nincs példa arra, hogy az *özés*ről áttért volna valaki az *özés*re. Ezért nem tanácsos olyan nyelvtanító műveket írni, amelyek *öző* kiejtés szerint akarnak magyar nyelvre tanítani idegeneket. Ezért nem lehet megpróbálni azt sem, hogy helyesírásunkba bevegjük a nyílt *e* és a zárt *ē* megkülönböztetését. Azok a magyarok, akik *e*-vel beszélnek, az ilyen helyesírást nem tudnák megtanulni soha.

Nemcsak beszélni és írni, hanem rímelni is könnyebb, ha nem teszünk különbséget az *e* és az *ē* között. Az *öző* kiejtésben a *hegyek* és a *megyek* tökéletes rím, de az *özőben* a *hëgyek* és a *mëgyëk* nem, mert a nyílt *e* a zárt *ē*-vel nem cseng jól össze. A *sereg* és a *késereg* az *öző* kiejtés szerint csak olyan gyöngébbfajta rím, mint a *harag* és az *agyarog*. ARANY mondja is az asszonáncról szóló tanulmányában, hogy „az asszonánc végső szótagjában nyílt *e*-nek közép *ē* nem felelhet“ (Összes munkái. Voinovich-féle kiadás V, 24). Ez azonban oly szigorú szabály, hogy maga Arany sem tudja mindig megtartani, pl. a többi között a Toldinak ezekben a soraiban: „Mint kutyák közé ha nyúlfiat *lökének*, | Kaptak a beszéden a szilaj *legényék*“ (III, 4). „Vértagadó testvér, nemde úgy van, — *értéd?* — | Hogy ősi birtokod öcsédnek *igérted?*“ (XII, 11). „Felelt a nagy király: »Ne légy olyan *gyermék*; | Hogyan vennék én hitvány *közembérnek?* . . .«“ (XII, 14). Vörösmarty sem ragaszkodott ilyen szabályhoz, bár nyilván szintén *ē*-vel beszélt. „Nincsen számodra *hely* . . . | Itt élned, halnod *këll*“: a Szózatnak ez a két sora csak akkor csendül össze jobban, ha az egyik rímelő szót dunántúliasan mondjuk, a másikat pedig *öző* kiejtéssel: *hel* — *këll*.

Már az *özés* is csökkenti valamennyire az *özés* egyhangúságát, de még nagyobb változatosságot visz bele kiejtésünkbe az, hogy több szóban *ö*-t is mondhatunk *ē* helyett az *öző* nyelvjárások mintájára. Ezért némely szónak háromféle változata is van a köznyelvi kiejtésben: *öző*, *öző* és *öző*, pl. *veder*, *vëdër*, *vödör*. Egyik-másik szónak *öző* alakja már ki is szorította a másik kettőt. A *ser* vagy *sër* szónak köznyelvi alakja ma a *sör*. A *ser* és a *sër* a nyelvjárásokon kívül megvan ugyan

még a régi alapítású gyárak nevében, de ma már ezek a serfőzdék vagy serfőzők is a *söreiket* hirdetik, nem a *sereiket*. A *pörkölt* is legyőzte a *perkelt*-et és a *pörkölt*-et. Nyelvjárási kiejtésűeknek tartjuk azonban ezeket az őző alakokat: *böcsület*, *bötü*, *jöst*, *köll*, *körösz*, *pöngő* stb. Költők ugyan efféle alakokkal is élnek néha, pl. Arany a Toldiban: „Káromkodik csúnyán, a magyart *böcsmérli*“ (XI, 11); a Hatvaniban: „Egy kis diák (*röstebb* a nagyja) | Utána szökken és feladja“ (t. i. a leesett krétát).

Nevezetes, hogy a köznyelvben a ragozásba és a szóképzésbe — talán az egyetlen *jelöl* kivételével — nem hatolt be az özés, pl. *esetén*, *esetét* helyett nem mondjuk: *esetön*, *esetöt*; *vérés* helyett sem mondjuk: *vérös*, noha a vele azonos *vörös* szót őző alakban is használjuk: *vörös*.¹ De a jóhangzásra való önkénytelen törekvésnek lehet része abban, hogy őző kiejtésű tőszavakat keverünk beszédünkbe, mintegy tarkítjuk vele a nagyon egyszínű ezést és ézést. A *vöröskereszt* vagy *vöröskérészt* szó pl. ebben a félig őző, félig ező vagy éző alakjában állapodott meg, alighanem azért, mert akár így mondjuk: *veresskereszt*, akár így *vöröskérészt*, mind a két kiejtés túlságosan egyhangú, és természetesen a *vöröskörösz* is az volna. Az irodalmi nyelvben meg lehet figyelni, hogy költők olykor tudatosan váltogatják a kiejtésükbeli ezést vagy ézést az özéssel a szebb hangzás kedvéért. Arany a Toldiban a *fél* (írva: *fel*) igekötőt rendszeren ebben az alakban használja (mélyhangú szavakkal való összetételben mindig), ha azonban ez az igekötő *e*, *ë* vagy *é* magánhangzós szóval tartozik egybe, akkor a költő — nem kivétel nélkül ugyan — inkább a *föl* alakváltozatot választja, pl.: „*Fölkereste* fészkit a réti madárnak“ (IV, 6). „Toldi a jó késsel a cipőt *fölszelte*“ (IV, 11). „Gyorsan *fölvette* őket a vállára,“ (V, 16) stb. A fölemilében az *embër* szóra *për* a rím, a *zördül* szóra pedig *pörtül*.

Dugonics is megpróbálta a „szögedi“ kiejtés *ö*-jeinek beleszórásával egy kissé megritkítani irodalmi nyelvünk *e*-jeinek sűrű ismétlődését, mégpedig nemcsak tőszókban, hanem — bár tervszerűség nélkül — képzős és ragos alakokban is. Érezte, hogy nyelvünk kiejtése változatosabb, tehát szebb lesz tőle. A Dugonics-album egy érdekes történettel bizonyítja, hogy volt valami igazsága Dugonicsnak. Arról szól ez a történet, hogy a szabadságharc után magyar politikai foglyok azon vitatkoztak egyszer Josefstadtnban, melyik kiejtés szebb hangzású: a debreceni-e vagy a szögedi. Mivel nem tudtak megegyezni, abban állapodtak meg, hogy olasz fogolytársaikat

¹ *Pörös*, *pöröl*, *pöröm*, *pörön*, *pörök*, *vödröt*: az ilyen szavakhoz járuló *ö* magánhangzós képzők, ragok, jelek nem az özés terjedését mutatják, hanem a „labiális illeszkedés“ következményei. Idetartozik a *fölös* szó is; de *fölöslegös* nincs a köznyelvben, hanem *fölösleges* vagy *fölöslegés*.

kéri fel bírónak. Azok pártatlanul mondhatnak véleményt, mert nem értik a magyar szavakat, csak a hangzásukra ügyelnek és abból ítélnék. Kiválasztottak hát egy alkalmas mondatot, s azt az egyik magyar elmondta debreceni kiejtéssel, azután a másik szögedivel. A szegedi magyar még végére sem ért a mondatnak, az olaszok máris tapsolni kezdtek és így kiáltottak fel: „Ez a szebb; ez sokkal szebb, mint amaz!”¹ Akár megtörtént ez az eset, akár nem, annyi kétségkívül igaz, hogy pl. e három szóalak közül: *levetem*, *lövetem*, *lövetöm* — hangzásbeli változatosság dolgában a harmadiké a pálma, mert ebben mind a három magánhangzó más (*e—e—e*, *ē—ē—ē*, *ē—ē—ō*). Az *özö* kiejtés szerint csupán kétféle magánhangzó van a szóban, az *özö* szerint meg épenséggel csak egyféle. De vannak olyan szóalakok is, amelyekben mind a három kiejtés szerint megmarad a magánhangzók egyfélésege, pl. *pereskedett* (négy nyílt *e*), *pērēsködött* (négy zárt *ē*), *pörösködött* (négy *ō*). Általában mégis javára van kiejtésünk változatosságának, ha olykor-olykor egy kis özést oltunk bele szavainknak tőalakjába: az *özö* *csengetett* szóalak a legegyszerűbb, az *özö* *csöngetett* vagy az *özéssel* kevert *özö* *csöngetett* már változatosabb, az *özéssel* kevert *özö* *csöngetett* pedig a legváltozatosabb.

Néha a célszerűség is közrejátszik az özésnek ilyen terjedésében. Az értelmi megkülönböztetés kedvéért már egészen meggyökeresedtek irodalmi nyelvünkben is ezek az *özö* alakok: *fölé*, valaminek a *föle*, *fölös*, *fölöz*. Az *özö* kiejtés különbséget tesz ugyan az effélék között: „fejem *félé*” és „fejem *félé*”, „a tejnek a *fele*” (a *fél* névszó: 'felerésze') és „a tejnek a *fële*” (a *fél* szó: 'felső része'), *feles* ('aki *fele* termésért műveli a földet', 'félében megosztott') és *félēs* ('aminek *fële* van', 'kelléténel több, *félēslegēs*'), „tejet *felez*” ('mégfelezi') és „tejet *félöz*” ('léfélézi'). De hogy az *özö* kiejtésben is, írásban is különbség legyen köztük, az *özökkel* együtt az *özök* is így beszélnek és mindnyájan így írunk: „fejem *félé*” és „fejem *fölé*”, „a tejnek a *fele*” és „a tejnek a *föle*”, *feles* és *fölös*, „tejet *felez*” és „tejet *fölöz*”.

Számos ingadozást mutat köznyelvi kiejtésünk a magánhangzók, főképp az *i*, *u*, *ü* hosszúsága és rövidsége tekintetében. Erre most nem térek ki, mert a helyesírással kapcsolatban már többször szó esett róla (vö. pl. MNy. XXXIV, 112).

Akik sokat olvasnak, írnak, azoknak a kiejtésére az írás is hat. Ez természetes dolog, és bizonyára nem egy nyelvben találhatunk rá példákat. Talán az *özés* elhagyását is megkönnyíti az, hogy helyesírásunk *özö*, ámbár ebben a kiejtés-cserében mégis a nyelvi környezetnek lesz nagyobb szerepe, mert pl. *özö* vidéken a műveltek nem válnak *özökké* pusztán az olvasás hatására. De az már a kiejtésnek az íráshoz való

¹ FARKAS ANTAL—NAGY SÁNDOR, Dugonics-album. Szeged, 1876. 138—9. l.

igazodását mutatja, hogy így beszélünk: *foldoz, föld, volt, öltözik*. A efféle szavakat ugyanis legtöbb nyelvjárásunk hosszú magánhangzóval és *l* nélkül mondja, helyesírási szabályzatunk szerint pedig „ejtésük a közbeszédben“ is ilyen: „*fódoz, föld, vót, ötözik*“ (34. pont). Ezt a megjegyzést azonban nyilván csak úgy kell érteni, hogy bizalmas beszédben így is ejthetjük ezeket a szavakat, de felolvasásban, szavalásban az íráshoz kell alkalmazkodnunk s az ilyen szavakat rövid magánhangzóval és *l*-lel ejtenünk. ARANY JÁNOS azt mondja ugyan, hogy a *hold*—szót asszonáncot szabályosnak is tekinthetjük, mert így is ki lehet ejteni: *hód*—szót (Valami az asszonáncról, i. h. 25). Ő maga is él ilyen költői szabadsággal, azért a Toldi asszonáncát talán lehet is népies kiejtéssel így olvasni: „A király azonban ilyenképen szóla: »Nem is hallottam még, hogy testvéred *vóna* . . .«“ (VIII, 3). bár a költő *volná*-t ír. De ha nem rímről van szó, akkor még A jó öreg kocsmárost, vagyis szintén népies hangú költeményt sem lehetne ilyen kiejtéssel olvasni vagy szavalni: „Háza, kertje, *jódje*, pénze, mindene *vót*, | Alig tudta számát ökrének, lovának.“ Ebben a pontban tehát a régi kiejtést őrző írást követi köznyelvi kiejtésünk.

Az írást követik azok is, akik nem így beszélnek: „*ájjon* ide és *beszélje* el“, „*hujjon* le a lepel“, „*nyíjjanak* ki a szívek“, „*mújjék* el tőlem e pohár“, hanem *l*-lel és *j*-vel ejtik az efféle szavakat: „*ál-jon* (a helyesírás szerint: *álljon*) ide és *beszél-je* el“, „*hul-jon* (írva: *hulljon*) le a lepel“, „*nyíl-janak* ki a szívek“, „*múl-jék* el tőlem e pohár“. A *tol* igének *j*-s alakjait száz művelt ember közül egy ha mondja így: „nem *tojjuk* másra a munkát“, „*tojja* közelebb azt az asztalkát“. Szinte kivétel nélkül az írás szerint ejtik: *tol-juk, tol-ja*. Arra lehetne gondolni, hogy a *tojik* ige hasonló alakjaitól akarják a *tol* ige alakjait megkülönböztetni, azért ejtik *l*-lel és *j*-vel, de más szavak kiejtésében is megfigyelhetjük ugyanezt a jelenséget. *Bál* és *sál*: ezeknek a főneveknek birtokos személyragos alakjait szintén így szokás mondani: *bál-ja, sál-juk, ámbár* a *Hegyalja* (ejtsd: *hegyajja* vagy *hëgyajja*) kiejtése nem *hegyal-ja* vagy *hëgyal-ja*. A Toldinak következő két sorában legtöbben betű szerint ejtik a sorvégi szavakat: „Könnyű eltalálni, mi lehetett *cél-ja*: | Volt a két fiúnak fegyvere, *páncél-ja*“ (IX, 17). Az ellyező kiejtés így mondaná a két rímelő szót: *céllya, páncéllya*, de mai köznyelvünknek jéző kiejtésével vajjon így kellene-e mondani: *céjja, páncéjja*? Vajjon hogyan szavaljuk Kazinczy Vajdahunyadját és Vörösmarty Petikéjét: „Jobbja és *bajja*“ vagy „*bal-ja* felől László szökdelleti ménét“? „Nem kell neki róka *májja*“ vagy „róka *mál-ja*“? Vajjon ami így van írva: „*Hallja*? Nincs a lakásnak *hallja*.“ — annak mi a köznyelvi kiejtése: „*Hajja*? Nincs a lakásnak *hajja*.“ vagy „*Hajja*? Nincs a lakásnak *hal-ja*.“ vagy talán mind a kettő?

Sok más, eldöntésre váró kérdése is volna még köznyelvi kiejtésünknek. A magyar nyelv tudományos megismeréséhez bizonyára hozzátartozik ezeknek a kérdéseknek vizsgálata is. Aligha mondhatjuk, hogy a munkának ezen a területén nincs semmi tennivalónk, mert már minden tisztázva van és mind eloszlattuk az itt támadható kétségeket. Ha a köznyelvi kiejtést jelölő különféle szakmunkákban azt olvassuk, hogy pl. az *engem* vagy *engēm* szót így kell kimondani: *ëngëm* (Langenscheidts Taschenwörterbuch, Ungarisch-Deutsch⁷), *Kossuth* nevét így: *kossut* (SAUVAGEOT magyar-francia szótára VIII. 1.), *Széchenyi* nevét így: *szécsenyi* vagy *szécsënyi* (J. Lotz, Das ungarische Sprachsystem 24 és EPhK. LXIV, 246), *éjjenezni* (ejtsd: *éjjenezni* vagy *éjjënezni*) pedig így kell: *él-jën* (Langenscheidts Taschenwörterbuch, Ungarisch-Deutsch⁷ és EPhK. LXIV, 248), akkor talán nem fölösleges a magyar köznyelvi kiejtés kérdéseivel tüzetesen foglalkozni, bizonyára nem is méltatlan Akadémiánkhoz, oly tudományos intézményhez, amelynek — első alapszabályai szerint — főfeladata volt a nemzeti nyelv kiművelése.

A kiadásért felelős: Nagy J. Béla.

36.007. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (F.: Thiering Richárd.)